

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvjárástörténet, településtörténet és nyelvméleink lokalizálása*

Nyelvméleink nyelvjárási hovatarozásának megállapítása igen fontos feladat, amelyet a korábban felfedezett szövegekkel kapcsolatban fő vonalakban többnyire már elvégeztek, illetőleg az újabban ismertté váltak esetén sort kell(ett) rá keríteni. Mindez aligha jelenti azt, hogy a kódexek lokalizálása terén az ómagyar nyelvjárásokról mindent elmondtak volna már, illetőleg az eddigi eredményeket ne lehetne, kellene időnként felülvizsgálni. Az ilyen irányú vizsgálódások révén egyúttal középkori nyelvjárásaink megismeréséhez is közelebb juthatunk. A továbbiakban az erre irányuló kísérletek lehetséges módszereire szeretném felhívni a figyelmet.

SZABÓ DÉNES (A magyar nyelvmélekek. Bp., 1959.) az addigi szakirodalom alapján elsősorban a jelentősebb XVI. századi kódexeket jellemzi nyelvjárási sajátosságai alapján. Osztályozása, mint a nyelvjárások tipizálása általában, hangtani jelenségeken alapul. Eszerint a nyelvméleket *ö-ző*, *ü-ző*, *ë-ző* és *i-ző* kódexekre, illetőleg kezekre csoportosítja. A „kezek” általában a másolók kezei, a XVI. századi kódexek fordítóit nem ismerjük. Korai kódexeink egyikével-másikával azonban más a helyzet. A Huszita Bibliával kapcsolatos viták során tisztázódott, hogy két szerzéségi pap, Pécsi Tamás és Újlaki Bálint fordította. Kettejük közül Újlaki Bálintról azt lehet tudni, hogy 1413-ban licenciátust nyert el a prágai egyetemen. Tamásról nincsen biztos adatunk; ő talán nem szerezte meg a baccalaureatust (GERŐ JÁNOS, A cseh és tót középkori vallásos költészet története. Besztercebánya, 1913. 259). Ez mindenképpen magyarázatul szolgálna ABAFFY ERZSÉBETnek arra a megállapítására, hogy a MünchK. egyik fordítója kevésbé gyakorlott lehetett. A gondolatra az vezette ABAFFY ERZSÉBETET, hogy egyes helyeken a fordító az elbeszélésekben is saját beszélt nyelvi múlt idejét használta az írásbeliségben az ilyen helyeken elvárható elbeszélő múlt helyett. Ez a fordítási sajátosság található pl. a Jn 11-ben (E. ABAFFY, Az igemód- és igeidőrendszer. In: TNyt. II/1: 156). – A Müncheni Kódex esetében (elentétben a Huszita Biblia másik két kódexével) még a legjelentősebb másolóját is ismerjük. Ő Németi György, aki szász származású: apja, Henszel Imre azonos a prágai egyetem anyakönyve szerinti Americus de Septem Castrisszal, aki 1407-ben nyerte el a baccalaureatust (GERŐ i. m. 291).

Az eredeti szöveghez való ragaszkodásnak jellegzetes példája lehet a Laskai Sorok. A könyv másolója Laskóból származik, anyanyelvjárása a vidéknek megfelelően *ö-ző* lehetett. Bizonyára nem olyan mértékben, mint a mai Laskón beszélt változat, de megközelítően annyira valószínűleg, mint a korabeli, alkalmasint a Dunántúl délkeleti részére lokalizált kódexek példázák. A Laskai Sorok nyelvallapota ezzel szemben erősen illabiális, palatális labiális magánhangzó csupán az *ewrek*, valamint az *ü*, esetleg *ö* hangértékében az *engwmeth* szóban található benne. A másoló által bizonyonnan beszélt nyelvtől ugyancsak idegen *i-zés* az eredeti szövegből csak kisebb arányban szűrtemkedett be a másolatba (MÁTAI MÁRIA, Első magyar nyelvű verses imádságunk. Bp., 1997.).

Tendenciaszerűen egy másik különbség is mutatkozik a korai és a XVI. századi emlékeink között. Ez a másolóknak az előtte való szöveghez való viszonya. A másoló saját nyelvi változatának az eredeti szöveget módosító hatásával mindig számolni kell, de a XV. századi kódexekben a másoló részéről olyan tudatos szövegátformálásnak nem vagyunk tanúi, mint ahogyan például ezt a Ráskai Lea által másolt kódexekben láthatjuk. A kódexmásolói magatartás változásában minden bizonyossal az mutatkozik meg, hogy a reneszánsz szellemiség áthatolt a kolostorok falain.

A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.) több grammatikai eszköz tárgyalása kapcsán említi (pl. az igeidő-használat, egyes tőtípusok kedvelése, a *-ba/-be*, *-ban/-ben* használata stb.), hogy a Huszita Biblia, különösen pedig a BécsiK. nyelve igen tudatos nyelvhasználatról tanúskodik. A BécsiK.

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus előadásaként 2004. augusztus 29-én.

hangjelölési rendszere (különös tekintettel a zárt *ë* és a nyílt *e* megkülönböztetése terén) ugyancsak megerősíti az elmondottakat.

A nyelvemlékben megnyilvánuló tudatos nyelvhasználat nem zárja ki a nyelvjárási jelenségek előfordulását. Az első fennmaradt bibliafordításunkat a fordítók személye alapján a nyelvterület déli részére szokás lokalizálni. NYÍRI ANTAL (NYÍRI szerk., A Münchener Kódex 1456-ból. Bp., 1971. 26–7) az *e* ~ *ë*, *ë* ~ *é* fonémák megléte alapján a mai ormánsági és szlavóniai nyelvjárással hozza kapcsolatba. Kérdés, hogy milyen egyéb, nyelvjárásra utaló elemek találhatók a szövegben.

A TNyt.-ban az egyes nyelvi jelenségek területi vonatkozásaira bőségesen található utalás (vö. TNytMut.). A Huszita Biblia nyelvével kapcsolatban a legtöbbször említett jelenség, mert több grammatikai eszközt is érint az *-a* ~ *-e* (*-ë*) hangalakú toldalékok, (pl. az elbeszélő múlt jele, az E/3. tárgyias igerag és birtokos személyjel stb.) hármassal, a palatális soron a töbéli labiális magánhangzóhoz is történő illeszkedése. Olyan alakokról van szó, mint a *várta*, *kértë*, *gyűjtöttë*; *háza*, *kezë*, *fülö* stb. Ez a jelenség további kódexünk közül csak a VitkK.-ben és a vele szorosan összefüggő MiskT.-ben fordul elő (vö. VitkK. 4: *elöto* 'előtte', 12: *Meg heuölo*, stb.; MiskT. 3: *otölo* 'ötöle', 9: *kozzölo* 'közüle' stb.).

Markáns jelenség az egytagú *t* végű igék *-t* jeles múlt ideje, amely a Huszita Bibliában következetesen a *juttam*-típusnak megfelelően alakul (mindössze egyetlen kivétel található a MünchK.-ben (20rb: *ki vëttë*). A *juttam* és a *jutottam*-típus ingadozó használata a JókK., LobkK., JordK., KeszthK., és a WinklK. nyelvét jellemzi, azaz lényegében az északi és a déli területeket képviselő emlékekből adatható. (A VitkK. szövegében számba vehető múlt idejű alakot nem találtam.)

A T/1. igeragjai az előhangzó hangszíne alapján négy típust alkotnak a középmagyar korszak emlékeiben. A Bécsi és MünchK. szövegeiben az *-onk/-ënk* ~ *-önk*, *-uk/-ük* típus fordul elő, amely több különböző nyelvjárástípusba sorolt kódexből adatható, mint pl. a BirkK., DöbrK., a WinklK. 1. keze, és esetleg a JókK. Ez utóbbi kódex ide sorolása hangjelölésének az *ö*, *õ* ~ *ü*, *ű* hangokat illető bizonytalansága miatt kérdéses.

A határozóragok közül az eredmény- és essivusi állapotjelölő funkciójú *-vá/-vé* rag érdekes még a Huszita Biblia nyelvjárási jellegzetességeinek a megítélésben. Ez a toldalék a korban gazdag volt alakváltozatokban. Magánhangzóra végződő tövekhez hiátussal (*-á/-é* alakban), *v* vagy *j* hiátustöltővel kapcsolódott. A Bécsi és MünchK.-ben a *v-s* és a *j* hiátustöltős alakok váltakoznak. Az ingadozás a nyelvhasználatában egyébként mindig következetes BécsiK.-re is igaz. A két alakváltozat közül a *j* hiátustöltős a göcseji nyelvjárásban a XIX. sz. végéig fennmaradt (KOROMPAY KLÁRA, A névszórágózás. In: TNyt. II/1: 380).

Az eddigiekből az tetszik ki, hogy a Huszita Biblia nyelve az erősebb területi tagoltságú jelenségek körében viszonylag kevesebb egyezést mutat a földrajzilag hozzá közelebb esőnek tartott kódexekkel. Ezek a jelenségek egyúttal a mai nyelvjárások közül a délnyugati: az örségi és göcseji nyelvjárás felé mutatnak.

A Huszita Biblia és a Vitkovics Kódex közti, már említett egyezés a magánhangzós toldalékok hármassal illeszkedéséről mindeddig nem vezetett további vizsgálatokhoz. A VitkK. szövegének olvasása során további egyezéseket, de eltéréseket is találtam a két szöveg között. Az *i* ~ *ü* hangviszonyban a HtB. eredetijéből valónak tartja NYÍRI (i. m. 25) a labiális változatot. A VitkK.-ben is ilyeneket találunk: BécsiK. 53: *vöo*, 102: *züuet*, 233: *kü/dëd*, 134: *vëgekezeic*; MünchK. 29ra: *küuo* ~ VitkK. 23: „ez *üo* zerent”, 3: *züuet*, 8: *küvöuuo*, *küsdësedëd*, 7: *üekezeic* stb. A zárt : nyílt viszonyból a nyíltabb alakot választják: BécsiK. 71: *zonëllën* ~ VitkK. 15: *zonëllen*. Ez a megfelelés azonban nem kivételtelen.

Az egymással megegyező jelenségek mellett különbségek is tapasztalhatók. Így ugyanazon lexémában a Huszita Biblia *ë*-zésével szemben a VitkK. *ö*-zö: pl. BécsiK. 1: *ëmber* : VitkK. 5: *embor*; a Huszita Biblia *é*-zö adatával szemben *i*-zö található a VitkK.-ben: BécsiK. 141: *ferfiu* : VitkK. 26: *firfyak*.

Ez a vázlatos és nem teljes anyaggyűjtésen alapuló bemutatás talán felvillantotta annak a lehetőségét, hogy nyelvemlékeink alapján körvonalazható egy-egy középkori nyelvjárástípusunk még akkor

is, ha közvetlen mai nyelvjárási folytatása nem mutatható ki: a Szerémség középkori magyar lakossága a török hódoltsággal kihalt.

Némileg hasonló, mégis más problémával találtam magam szemben akkor, amikor a Zsigmond-kori Húsvéti Népének (HNé.) szövegének (*X^c fel tamada mēt e'n nag kȳn' abalol afon mies ereľug x^c legen remenēg kȳ^{fon}*) a korabeli olvasatát próbáltam megadni.

Az emlék a Szepességben keletkezett. Ezt a tájat szászok lakta területként tartjuk számon, ám a középkorban magyar és szláv lakossága is volt. A Szepesség nem tartozik a magyarság által legkorábban megszállt területek közé. Az általuk itt talált szláv őslakosság is csupán meglehetősen gyéren települt meg ezen a vidéken. A népesség a XIII. század elején már három nemzetiségre tagolódik: magyarra, szlávra és németre. A betelepítésben politikai és határvédelmi szempontok egyaránt szerepet játszottak. Erre utal, hogy nem egyenletes terjeszkedésről van szó: a Gömör vármegyét a Szepességtől elválasztó nagy erdőség érintetlenül megmaradt. A magyarságot kezdetben a lándzsásnemesség ősei, a Gömör-örök és hozzátartozóik képviselték. Etnikai tekintetben ez a népcsoport vitatott eredetű. Egyes vélemények szerint a honfoglalás utáni időben az Abauj megyét betelepítő kabar törzsekre tekint vissza (FEKETE NAGY ANTAL, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934. 24, 259), amit határőr szerepük is igazolni látszik. GYÖRFFY a törzsnévi eredetű helynevek jelentkezése alapján magyarnak tartja az Abauj vármegyében megtelepedett lakosságot (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1: 41–2).

A Szepesség középkori magyar lakossága a XVI–XVIII. századra részint elköltözött, részint beolvadt az idegen nyelvű környezetbe. Így a XIX. században jelentkező, főleg városi magyar népesség nyelvről, ha lenne is adatunk, az sem segítene a Zsigmond-kori emlék nyelvi változatának közelebbi meghatározásában. A terület korabeli magyar nyelvjárást reprezentáló más nyelvemlékünk nincsen, földrajzilag a nyelvterület északi, esetleg az északkeleti nyelvi változatához hasonlónak vélhetjük. A két nyelvjárásterület valamelyikéhez való tartozás a nyelvemlék olvasata tekintetében az *a* : *a* vagy a palócos *ā* : *ā* szembenállás realizációja, illetőleg az *e* hangok fonematikus értéke kérdésében lényeges. Ezeknek az eldöntésében a hangjelölés nem segít, kérdés, hogy a TNyt.-nak a lokalizálásra is felhasználható grammatikai eszközökről szóló adatai mennyiben lehetnek segítségünkre.

A palócos vonások feltevésével a T/1. igerag hangalakját tekintve a HNé. *ereľug* felső nyelvállású magánhangzója nem egyezik a JókK.-ben (és az ugyancsak az északi nyelvterületre lokalizálható BirkK.-ben) található *-onk/-önk* ~ *-enk* formákkal. A TNyt. szerint egy Sáros megyei, Eperjes környékéről származó, tehát a Szepesség nyelvállapotát képviselő XVI. sz.-i panaszos levélben is a HNé. gyakorlatától eltérő formát találunk (E. ABAFFY i. m. 189). A forrás szövegének (MNY. 1974: 230) tanulmányozása alapján azonban az állapítható meg, hogy a bártfai (és nem eperjesi) eljárásához írt panaszos levél Nagymihályból való testvérek ügyét tartalmazza. A levél felsőtiszavidéki *i*-ző nyelvjárásban íródott, tehát egyértelműen nem tekinthető a szepességi magyar nyelv **változatokrásmbkn** előforduló *-unk/-ünk* változat egyrészét a déli, másrészt a keleti (székelyföldi) és a nyugati, Szombathely környéki emlékekben fordul elő (E. ABAFFY i. m. 187–9), a HNé. adataira nézve azonban további megerősítő (vagy gyengítő) fogódzó nem áll rendelkezésünkre.

A többes szám első személyű birtokos személyjel palatális változata fordul elő az emlék *remenēg* szavában. A morféma magánhangzója nyelvemlékeinkben túlnyomóan középső nyelvállású hang. Ez az alakváltozat – a felső nyelvállású magánhangzós alakhoz képest – a korszakban széles körben elterjedt. A morféma előhangzója kétváltozatú: *-onk/-önk* (~ *-unk/-ünk*). A hang illabialitása már ritkább vonás a nyelvemlékek sorában: csupán bizonyos, a palatális labiálisok hiányáról, vagy legalábbis csekély megterheltségéről ismert forrásokból idézhető: 1470: *lelkenk* (Gl.); KulcsK. 37: *ȳtteneknek*. Ebben a tekintetben is markáns különbség mutatkozik a HNé. és a JókK. nyelvhasználat között. A JókK.-ben ugyanis középső nyelvállású ugyan a személyjel magánhangzója, ám a palatális alak labiális megoldású (KOROMPAY i. m. 333). Ez a jelenség megerősíti, hogy a Szepesség nyelvjárása különbözött a korabeli nyugati és középpalóc változattól. Az olvasatra nézve az észrevételünk a továbbiakban a labiális rövid *a*, és az illabialis hosszú *ā* szembenállás meglétét támogatja.

A településtörténet alapján a Gömör-őr eredetű lándzsásnemesség azt a magyar nyelvi változatot hozta magával, amely az Abaúj vidékén kialakult nyelvjárás jellegzetességeit mutatja. Ez a mai nyelvjárás kép visszavetítésével az *e* hangokat illetően vet fel kérdéseket.

A magyar nyelv kétféle *e* fonémáját az ómagyar kor folyamán változási tendenciák érték el. A nyelvterület nyugati részét kivéve a nyelvjárások túlnyomó többségében a szövégi *é* > *ë* hangok nyíltabbá váltak: *kezé* > *kezé* > *keze*, *mënné* > *mënné* > *mënne* ~ *menne* stb. Ettől a változástól függetlenül is kiegyenlítődés következett be a kétféle *e* fonéma között. A változás idejéről és pontos lefolyásáról nyelvemlékeink hangjelölési gyakorlata alapján közvetlenül nehéz képet alkotni. A változás okai között BENKŐ LORÁND véleménye szerint több tényezőre gyanakodhatunk: szerepet játszhattak a hangsúlyviszonyok: vagyis a hangsúly okozta nyomaték következtében az első szótagban nyíltabbá válás következhetett be. Szerepet kaphatott a kétféle *e* közötti kiegyenlítődési folyamatban a szóalakban előforduló *e* és *ë* hangok egymáshoz való hasonulása: *mëhet* ~ *mehet* ~ *mëhët* (vö. BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 91). A *mehet* típus a nyelvterület északkeleti és keleti részén (a Székelyföld kivételével), a *mëhët* mai nyelvjárásaink közül legerősebben a Nyitra-vidéken (SÁNDOR ANNA, A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza. Pozsony, 2004. 38–45), de csökkent mértékben a többi palócos nyelvi változatokban is tapasztalható. BENKŐ a változás idejét különösebb indoklás nélkül a XVI. századra teszi, bár megengedi, hogy egyes területeken már valamivel korábban megindult. SÁNDOR ANNA (i. m. 44–5) szláv interferenciára és jóval korábbi időpontra gondol.

A változás idejével és körülményeivel kapcsolatban azonban több megfontolnivaló kérdés van. A magyar írásbeliség kezdetén a latinnal szembeni magyar magánhangzó-fonémák többlete mind a palatális, mind a veláris soron hangjelölési következményekkel járt. Ez nemcsak a korai oklevelek olvasati problémáiban jelentkezik, hanem az Árpád-kori kis szövegemlékekben is lecsapódik. Például az ÓMS. *lepedyk* és *epedek* igealakjai E/1. személyűek. Miután a tővégi magánhangzó az ősmagyar kor folyamán az igeragozásban paradigmatiszálódott, ami azt jelenti, hogy a (jeltelen) kijelentő mód jelen időben az igeragok előtt középső nyelvtörzsi magánhangzóban állandósult, a *-t* múlt idő és a *-j* felszólító módjel után egységesen alsó nyelvtörzsi magánhangzóban állapodott meg, a kérdéses igealakokban egységesen *ë* olvasatot fogadhatunk el a *-k* igerag előtt: azaz az *y*-nal jelölt hang *ë* kellett, hogy legyen. Ehhez képest meglepő, hogy a Huszita Biblia két kódexét leszámítva a kései ómagyar kortól kezdve írásbeliségünkben már nem találkozunk a két fonéma megkülönböztetésének az igényével. Joggal merül fel a kérdés: mi van annak a hátterében, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően az *e* hangok írásbeli megkülönböztetésének az igénye úgyszólván egy csapásra visszaszorult. A szakirodalomban ez a kérdés mindeddig nem merült fel. Nem szól róla az új nyelvtörténeti tankönyv sem a helyesírás-történeti, sem a hangtörténeti fejezetben (KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Bp., 2003.).

A meglévő nyelvtörténeti ismereteink, adataink nem látszanak elégségesnek ahhoz, hogy a felmerülő kérdésekre megnyugtató választ lehessen adni, ezért más utat célszerű választani a megoldás felé.

A nyelvtörténeti változások megközelítése a nyelvjárások, a nyelvi jelenségek területi elterjedtsége alapján is lehetséges. Az *ë* ~ *e* viszony területi alakulása régóta ismert, nyelvjárásai tipológiáink kialakításában az egyik fő szempont volt. Nyelvtatásaink alapján nemcsak ennek a jelenségnek a határai rajzolhatók meg pontosabban, hanem más jelenségekkel együtt a nyelvjárástípusok közötti kapcsolatokat is megvilágítják, a korábbi föltevéseket módosítják: megerősítik – vagy éppen gyengítik. Az *e*–*ë* fonémák nyílt *e* hangban való egybeesése nemcsak az északkeleti típusban, hanem a mezőségi nyelvjárásban is megtörtént. „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” és „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” alapján az látszik, hogy az északkeleti csángó nyelvjárásban a kibocsátó mezőségi típushoz hasonlóan hiányzik a zárt *ë* fonéma, illetőleg csupán igen csekély megterheltséggel, néhány szóra korlátozottan van meg (JUHÁSZ DEZSŐ, A nyelvjárás régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 296, 308).

Az abaúji, egyféle *e* fonémát ismerő nyelvjárással kapcsolatban ugyancsak felidézhető a nyelvjárás alakulására ható településtörténeti tényezők. A székelység keletre telepítésével kapcsolatban Ba-

ranyából Abaújba települt egy csoportjuk magukkal hozta hangsúlytalan *ö-ző* nyelvjárásukat. A nyelvjárásziget máig megőrizte a hangsúlytalan *ö-zést*, a hangsúlyos szótag zárt *ë-je* azonban nyíltabbá vált.

Figyelemre méltó, hogy mindkét nyelvjárástípusban a népességmozgalmakkal kapcsolatos megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy az *e* fonémák kiegyenlítődése az eddig gondoltnál lényegesen, akár több száz évvel is korábban történhetett meg. A felmerült idegen nyelvi interferencia lehetőségét tekintve a település- és népesedéstörténeti kérdéseket is tüzetesen vizsgálni kell.

A felvetett gondolatok korántsem lezárásai egy kérdéskörnek. Sokkal inkább arra kívánják felhívni a figyelmet, hogy a nyelvföldrajzi, geolingvisztikai kutatások és a történeti geolingvisztika számos új eredménnyel kecsegtet.

ZELLIGER ERZSÉBET